

Kugler József

Határ menti régiók és kisebbségek a 19–20. században

A honi tudományos élet figyelme az elmúlt másfél-két évtizedben ismét intenzívebben fordul a kisebbségi kérdések felé. Ezt a növekvő érdeklődést jelzik az újonnan létrehozott intézetek (Teleki László Alapítvány, MTA Kisebbségkutató Intézete, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete stb.) is. Az elmúlt év áprilisában ismét bővült a magyarországi kisebbségi kutatóhelyek hálózata. 2003. április 15-én Pécsen megalakult a Magyar Szociológiai Társaság Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kutató Szakosztálya. Az alapítók a Pécsi Tudományegyetem különböző tanszékein tevékenykedő szakemberek köréből kerültek ki. A tavaszi alapítást ősszel (november 7–8.) egy bemutatókonferencia követte, az ott elhangzottakról pedig a most ismertetett, 2004 tavaszán megjelent tanulmánykötet ad számot.

Pécs városa, Baranya megye és az egész dél-dunántúli régió (mint közismert) kedvező terepet kínál a kisebbségi kutatások számára. Egyike ugyanis azon kárpát-medencei térségeknek, ahol immár három évszázada különböző nyelvű és kultúrájú emberek élnek többnyire békességben egymás mellett. A baranyai megyeszékhely nemcsak egyetemi város, hanem joggal tekinthetjük a hazai németek és horvátok, illetve részben a cigányok oktatási és művelődési centrumának is. Elegendő csak a Lenau-házra, a Gandhi Alapítványi Gimnáziumra vagy pedig a Horvát Színházra gondolnunk. A városban készülnek továbbá heti rendszerességgel a tv-műsorok a magyarországi kisebbségek (német, horvát, szerb) számára is.

A nemrég megalakult pécsi szakosztály gazdag örökséget mondhat magáénak. Az egykori pozsonyi egyetemből a húszas évek elején újjászülető Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen ugyanis 1936-ban alakult meg a Kisebbségi Intézet, amely főként az elszakított országrészek magyarságának a fennmaradásáért vívott mindennapos küzdelmét volt hivatott erősíteni. *Molnár M.* előadása éppen e szellemi hagyatékkal ismertette meg a konferencia résztvevőit. A szerző vázolta az intézet tevékenységét is, ami egyebek mellett a kisebbségi kérdés sokoldalú feltárását tűzte ki célul számos diszciplína (jog, statisztika, közgazdaság, népjólét, történelem, földrajz) kutatási módszereinek és eredményeinek felhasználásával. A pécsi intézet által indított és Faluhelyi Ferenc szerkesztésében megjelenő *Kisebbségi Körlevél*, majd 1943-tól *Nemzetiségi Szemle* című folyóiratok pedig egy évtizeden keresztül nyújtottak naprakész tájékoztatói lehetőséget a témakör iránt érdeklődő szakembereknek és részben a nagyközönségnek is. Említést érdemel még a jeles pécsi irodalmárnak és művelődéstörténésznek, Várkonyi Nándornak e kérdéstről folytatott publicisztikai tevékenysége, és főként 1944-ben megjelent, nagy visszhangot kiváltó könyve, a *Magyar Dunántúl* is. Esszéjében a szerző (a német kihívásra válaszul) e kárpát-medencei régióknak a magyar történelemben és kultúrában betöltött szerepét foglalta össze, mintegy igazolva Dunántúl és a magyarság egymástól való elválaszthatatlanságát.

A Kisebbségi Intézet mellett a Pécsi Tudományegyetemen az elmúlt évtizedekben és jelenleg is számos olyan nemzetközileg elismert szakember (Flachbart E., Polányi I., Herczegh G., Tilkovszky L., Hoóz I. stb.) tevékenykedett (tevékenykedik), aki(k)nek életművéhez szorosan hozzátartozott (hozzátartozik) a kisebbségi kérdések kutatása, egy-egy aspektusának (jog, demográfia stb.) feltárása. Az utóbbi években (évtizedben) az egyetemen megvédett diplomamunkák, PhD-értekezések között is szép számmal találhatóak a kisebbségi-etnikai problémák elméletét és gyakorlatát taglaló igen színvonalas munkák. A

téma iránt tehát nem lanyhul a fiatalabb nemzedékek érdeklődése sem. A pécsi székhelyű akadémiai intézettel, a Regionális Kutatások Központjával pedig a területi (térsgéi) kutatások terén alakíthat ki hatékony együttműködést a nemrégiben alakult szakosztály.

A konferenciakötet címe a határ menti régiók és a kisebbségek 19–20. századi kapcsolatának elemzésére utal. Ennél azonban szélesebb kitekintésűek az elhangzott előadások. A szerkesztők a kötetet természetesen a konferenciaközszöveggel nyitják, és mintegy keretet formálva az előadásoknak, a kerekasztal-beszélgetéssel és egy interjúval zárják, amihez mellékletként kapcsolódik a köszönetnyilvánítás, a konferenciaprogram és az angol nyelvű összefoglaló.

A kötetben közölt 15 tanulmány nagyobbik fele inkább elméleti jellegű és történelmi irányultságú. *Tóth J.* is nyitó előadásában sok éves kutatási eredményeit összegezve, történelmi távlatba helyezte a kárpát-medencei régiók kialakulásának folyamatát. A 20. században azonban a két világháborút követő békeszerződések eredményeként megrajzolt új államhatárok csaknem teljesen visszavetették a formálódó régiók közötti együttműködést, amihez azonban új esélyt és lehetőséget kínál az unió bővülése és Magyarország egyre kedvezőbbé váló geopolitikai helyzete. *Domini, M.* horvátországi kutató anyanyelvén közzé tett írásában hazáját mutatta be a kulturális pluralizmus és a regionális különbségek alapján.

A napjainkban lezajló változásokról, a kialakuló új világrend filozófiai jellegű megközelítéséről adott átfogó képet *Gervai P.* és *Trautmann L.* A szerzők többek között *Vizi E.* Szilvesztert is idézve, a hazai viszonyokat jellemezve megállapítják: „A szemünk előtt zajlik a modellváltás és az érési folyamat. Vége a bér munkás-integráció korának és a szolga-nemzet elméletének.” A többség és kisebbség együttélésének évszázados (évezredes) problematikáját filozófiai oldalról világította meg *Bertók R.*, aki szerint: „Az elkülönülés, a kirekesztés, a másság definiálása tulajdonképpen mindegy, hogy származása, földrajzi, politikai, vallási, erkölcsi vagy ezek mindegyikének alapján történik, ha megtörténik. Az önvizsgálat elengedhetetlen. A gyógyításhoz jó diagnózis szükséges, de gyógyulni is akarni kell”.

Néhány új információt találhat az olvasó az európai híru magyar gondolkodónak, *Lukács Györgynek* a nemzetiségi kérdéstről vallott nézeteiről (*Somos R.*). Különösen aktuális e tanulmány, mivel *Lukács* életművének ártértékelése még a rendszerváltást követő másfél évtizedben sem zárult le. *Kupa L.* elemzése a 20. század elejének magyarországi nemzetiségi viszonyait mutatja be a kortársak szemével. A szerző által „megszóllaltatott” szakemberek (*Pechány A.*, *Moldován G.*, *Czirbusz G.*, *Szabó O.*) írásai napjainkban reneszánszukat élik. A történelmi Magyarország gazdasági, társadalmi, etnikai-vallási viszonyainak feltérképezése a millennium időszakában vett nagyobb lendületet, amikor is könyvek, könyvsorozatok adtak számot e hatalmas munkáról. A magyar szempontú kiadványokat csak akkor ítélni meg reálisan, ha összevetjük őket azon korabeli magyarellenes íráshalmazzal, amit a magyarországi kisebbségi szerzők vagy a szomszédos államok publicistái állítottak össze a történelmi Magyarország felbomlását célul tűzve. A magyarországi vasútépítésekről, főként pedig a vasút sikeres civilizációs küldetéséről, a társadalmi átrétegződésre gyakorolt hatásáról számos könyvben, tanulmányban adott számot *Majdán J.* Jelen előadásában a pécsi történész egy dunántúli német gyökerű vasutas dinasztia öt generációjának sorsát, hivatali pályáját, kárpát-medencei mozgását kíséri figyelemmel. *Gyurok J.* pedig a magyarországi kisebbségi törvénykezést vázolta az 1848-as forradalomtól az 1993. évi LXXVII. törvényig.

A dél-dunántúli régió és a vele szomszédos térségek kisebbségeivel, a határokon átvé-
lő együttműködéssel hat tanulmány foglalkozik. A horvátokat két szerző is írása témájául

választotta. *Barics E.* a régió horvát nemzetiségi lakossága anyanyelvhasználatának és nemzeti identitásának alakulását vizsgálta a 20. század második felében. A horvát kultúra pécsi intézményeinek leltárát pedig *Szabó P.* készítette el, aki vizsgálatát így összegzi: „...a horvát kultúra pécsi intézményeiről elmondható, hogy betöltik szerepüket, értéket képviselnek, modellt hordoznak.”

A magyar–szlovén határszakasz már hosszabb idő óta (legalábbis magyar relációban) úttörő szerepet tölt be az országhatárokon átívelő regionális együttműködésben, jóllehet az ebből adódó lehetőségeket még korántsem használták ki kellőképpen az érintett felek. *Mohos M.* előadása az említett határtérség történelmi múltját, az országhatár-változások hatásait elevenítette fel egészen a jelen időszakig. *Mig Pap N.* és *Végh A.* tanulmánya a kisebbségek szerepét vizsgálta az együttműködés alakulásában. Áttekintették még a szerzők az eddig megvalósított PHARE-programokat és a civil szféra szerepét a kapcsolatok elmélyítésében.

A dél-dunántúli régió közel három évszázada ad otthont a trianoni országterület német-sége mintegy harmadának. A régióon belül néhány kistérségben és településen a történelmi traumák ellenére jelentős lélekszámú német vagy magát már magyarnak valló német gyökerű népesség él. Az egyik társszerzős tanulmány (*Bucher E. – Pirisi G. – Reményi P.*) arra keres választ, hogy a német nemzetiség, illetve e nemzetiséghez kapcsolódó kulturális hagyományok, a németországi személyi és családi kapcsolatok milyen hatást gyakorolnak egy-egy település, kistérség gazdasági fejlődésére. *Forrai R. K. és Cserti Cs. T.* előadása pedig a baranyai cigány népesség jelenét és jövőjét vázolja. A szerzők előadásuk zárásként hangsúlyozzák: „Fontosnak tartjuk középtávú fejlesztési koncepció kidolgozását a megye cigány/roma népessége jövőjére vonatkozóan, a koncepció foglaljon magában jövőképet, és vázolja az ahhoz vezető utat.”

A *Hoóz I.* levezető elnök által összefogott kerekasztal-beszélgetés résztvevői (*Hajdú Z., Mezei I., Kánya J., Kupa L., Mohos M. és Gyurok J.*) főként hazánk uniós csatlakozásának különböző aspektusait vitatták meg. Így szóba került többek között az anyaországi és a határon túli magyarság kapcsolatának alakulása a megváltozott körülmények között vagy az egyre súlyosabbá váló magyarországi demográfiai helyzet és a hazai kisebbségkutatás néhány még megoldásra váró kérdése is. *Bertók R.* interjúalanyának, *Nils Offenberger* professzornak életútjában pedig a másfél-két évszázados kelet-közép-európai kisebbségi lét szinte minden összetevője visszatükröződik.

Az egyébként igen tartalmas kötetben egy-két apróbb hiányosság is előfordul. Így többek között a magyar nyelvű tanulmányok mellett egy horvát nyelvű is közlésre került. Mindez természetesen hozzájárult a kötet sokszínűségéhez. Az azonban már hiányérzetet kelthet az olvasóban, hogy az említett tanulmányhoz a szerkesztők nem mellékeltek legalább egy magyar nyelvű összefoglalót. De egyfajta megoldási lehetőségként kínálkozott volna az is, hogy magát az egész tanulmányt fordítják le magyarra, és az angol nyelvű rezümé mellett egy hasonló terjedelmű horvát, esetleg német összefoglalóval is kiegészült volna a könyv.

Összességében tehát minden feltétel adva van ahhoz, hogy Pécs továbbra is a honi kisebbségi-etnikai kutatások egyik központja maradjon. Az itteni szakemberek pedig e körnek főként a területi–térségi (regionális) vonatkozásaival ismertessék meg a gazdasági–politikai döntéshozókat, valamint feltárják a kisebbségek szerepét a határokon átívelő kapcsolatok alakításában.

Hontalanok hazája...

Kevesen tudják – talán a kalandozó kedvű modern üzletkötőket, a világnézeti tengerészeket és a tudományos kísérletezőket leszámítva –, mit jelent hamisítatlan felfedezőnek lenni... Lelőhelyet kutatni, értékeket kitermelni, különleges kincset a kíváncsi piacra vinni... Ezenközben persze nem titkolható, hogy a tárgyi-anyagi világ vagy a szolgáltatóképek rabul ejtése régi foglalatossága a kiemelkedő rangra törő egyéneknek és népeknek. Van tehát valami történeti gyökerű vágy, amely akár a kolumbuszi típusú hódítóban, akár a terepkutató földrajztudósban egyformán megmutatkozik, s hasonló olvasható ki a szerepjátékot komolyan vevő gyermekek vagy az osztályelnöki posztra áhítozó akadémikusok törekvéseiből is. S bizonytalannal nem túl sok olyan lehetőség van a kutató és megérteni vágyó személyiségben lakozó önmegvalósításra, amely tisztább és idealizáltabb formában jelentkezhet, mint egy történeti és antropológiai kutatásban, amely az amerikai indiánokra irányul.

„*Hontalanok a hazájukban*” főcímmel jelent meg most Borsányi László könyve, mely „*Az első amerikaiak történelme Észak-Amerika történetében (XVII–XIX. század)*” pontossággal (vagy, hogy tényleg pontos legyenek: „az Egyesült Államok történetében”, ami a kemény címlaptól eltérően a belső címlapon áll, nem kevés gondot okozva majd a feldolgozó könyvtárosoknak) egy földrész jellegzetes históriájának távolságtartó képét adja. Ez utóbbi jelző nem publicisztikai közhely, hanem egyfajta „precizozás” kíván lenni, ugyanis korántsem lenne túl sokra értékelendő vállalat egy másik földrészen élő tudományos szakembertől, hogy témájától távolságot tud tartani – ha nem kellene mindjárt hozzátenni azt is, hogy a szerző értünk (is) csal, nem pedig ellenünk! Valójában az amerikai indiánok északi csoportjainak politikai- és etnohistóriáját adja, mégpedig az érinettség állapotában, az érdekeltség alig rejthető tónusában, vagyis „indiánpártiként” – így elfogultsága indokolt lehetne, de ebben jó érzékkel visszafogja magát. Számára ugyan az „indiánkérdés” kiskisoklás kora óta folytonos érdeklődés tárgya, és akadémiai disszertációját is e tárgyból írta, mégis „objektív” maradt. (Az idézőjel itt nem szimpla kritika, csupán az antropológia tudománytörténetében kitaró vitatémaként jelen lévő pozícionáltságot és vállalat jelzi egyszerre.) Ennek a szerzői magatartásnak korántsem véletlen magyarázatoként kínálkozik, hogy Borsányi, antropológusi érdeklődése és iskolázottsága mellett történész is. Kétszeresen indokolt hát egy történész-folyóirat hasábjain méltatni művét, de nem is csupán az „iskolás” hovatarozás, a tudományterületi orientáltság okán. Inkább azért, mert a kötet egyik fő erénye a két, korántsem okszerűen elváló-elválasztott tudásterület közötti ablakok, utak, átjárók leleményes kihasználása, az átlátások felkínálása azok számára, akik inkább hisznek az íróasztalon keletkező elméletekben és „társadalmi valóság”-ábrázolásokban, inkább látják a világ menetét tárgyalótermekben és frontokon eldöntöttek, vagy szívesebben érvelnek azzal, hogy társadalmi terepen, kutatások mindennapjaiban szerzett ismereteik mélyebbek, „igazabbak”, „valóságosabbak” a többiekénél, akik nem jártak ugyanakkor és ugyanúgy ugyanott...

Borsányi ráadásul valamifajta „indián leleményességhez” folyamodik: emlékényagból és helyi diplomácia-történetből, őslakos-mozgalmi köztörténeti beszámolókból és romantikus-mitikus képzetekből, hivatalos hódításföldrajzból és antropológiai kutatástörténetből gyűrja össze azt az ismeretkincset, amelyet az Újvilág mai szellemi felfedezőinek ajánl föl. Egyszemélyben viselkedik indiántörténetek ábrándozójaként, kultúrkincsek geográfusaként, helytörténetek folkloristájaként, speciális észjárások meghódi-

tőjaként és szellemi termékek piacának (nagy tételben utazó) kereskedőjeként. Egyszóval indián és konkvisztádor ugyanazzal a barátságos pipafüsttel és borkalappal, melyről messzire megismerszik egyetemi oktatói hétköznapjaiban is...

A kötet és a szerző rövid portréja azonban itt csak hasonlóképp „indián csel”. A könyv alapdilemmája ugyanis (amelyet mindezzel csupán felvezetni kívántam) a történettudományban korszakosan visszatérő kérdésekbe torkollik: *történelmet írni vagy élni?* A hódító – márcsak önigazolásképp is – szívesen írja, sőt, attól számítja csak igazán „a” történelmet, mikortól az írva és ezzel legitimálva vagyon..., a bennszülött számára pedig – akinek más lenyomatokban folytonosan megmaradó kultúrája nem okvetlenül fordítható át profitmaximalizálási tervmutatókba és kamatláb-kezelési portfóliókba – egy morálismentális tradíciókban gyökerező túlélési gyakorlat nagyobb érvénnyel bír, mint egy „eleve elrendelt” (Manifest Destiny) expanzionista háború értékrendje, vagy ez értékrend idegen kultúra általi uralgása... A szerző indián csele abban áll, hogy élni is próbálta, értelmezni is próbálja, „lefordítani” is akarja, egységben bemutatni is törekedett mindazt, ami az újvilági új történelemben nemcsak dicsfény, de árnyjáték és halottkultusz is egyben.

Borsányi a „hazát kereső” fehérek (spanyolok, angolok, franciák stb.) „oszd meg, és uralkodj” gyakorlatát a természetfölöttit is természetesnek tekintő őslakosok „vad” védekezésének és pusztulás-történetének historikumával veti egybe. Ebben a helyzetleíró, deskriptív megközelítésben azonban mintegy „elfelejt” elfogult, etnocentrikus lenni – vagyis a történeáz objektivitás-normája érvényesül az antropológus „beszélő”, mítoszmesélő és avatottan interpretáló személyisége fölött. Ez egyúttal kritikai felület is, melyet a recenzens aligha hagyhat reflexió nélkül. Egy kicsit úgy hangzik ez, mintha azt állítanám vádolóan, hogy „az indián Borsányi” gringóvá maszkírozta át magát, hogy előnyösebb tárgyalási pozícióhoz jusson a tudományterületek közötti érdekdominancia sikeresebb képviselője érdekében... Pedig erről nincs szó, a kötet épp ellenkezőleg, kivételes(en új és úttörő szándékú) munkaként olyan értelmezési tartományba kerülhet, amelyben éppoly érdemi diszciplináris értékelés történik történeti, mint a másik, antropológiai oldalról. Kérdéses marad azonban maga a vállalás célja: Magyarországon látszólag sokat tudnak „az amerikaiakról”, de ténylegesen csak kevesen, így hát nemes cél a kortárs rajongást az újkori előtörténet megvilágításával ellenpontosítani... Erre számos történész részben vállalkozhat, részben vállalkozott is, jóllehet nem ebben a szűkebb tematikus mezőben. Ami a kötet nyomtatékosításában valódi *nóvum* lehet(ett volna), az éppen az indiánok nem „mesés-vadnyugatis” portréregénye vagy lokális diplomáciatörténete, hanem a köztük járt antropológus hiteles hírhozatala...! Bármely unatkozó diplomata- vagy költőfeleség megolvashat a helyi fiókkönyvtárban nemzetépítő szakirodalmat épp annyit, mint őslakosvédő mozgalmi magazin-anyagot (e kettősséget egyébiránt a Kongresszusi Könyvtár honlapja és forráskínálata is pompásan mutatja a nemzeti emlékezet, a kollektív kulturális örökség, a mély múltba gyökerező demokráciatörténet megannyi linkjével...), s összeeszkábálhat belőlük egy kötetre való „Világjárók”-opuszt. De sem ők, sem politológus szakkutatók, sem gyökeret eresztett diplomaták vagy kiszármazott gazdasági tanácsadók nem lesznek képesek (és főleg: hitelesek!) az indiánok körében megmerítkezni, amit viszont a téma elkötelezettjeként Borsányi megtehetett. Meglátásom szerint vállalnia lehetett-kellett volna az énikus nézőpontot, a „Beszélő Ember” szerepét, vagy a „Fordítóét”, aki ha nem is számúzi magát egy életre kedvenc indiánjai közé, mint Mario Vargas Llosa hőse, de felcsap olyan interpretátornak, amilyen Clifford Geertz a bali kaskasviadal vagy Róheim Géza a „Csurunga népe” bemutatása alkalmával.

Borsányi értékelmutató és „hódító” szerepe ebben az esetben annál is indokoltabb lett volna az empirikus kutató nézőpontjából, mert aki az interneten rákeres a szerző nevére,

vagy egyetemi hallgatók dolgozatainak olvasmányjegyzékét böngészi, az mindenekelőtt a „kutató Borsányira”, a terepmunka-módszertan tanárára, s életútját tekintve is az őslakos amerikai kultúrák európai folyóiratának szerkesztőjére, az orvosi-, vallás- és akció-antropológia tudórára, esetleg az amerikai elődök nyomdokain haladó szociálandropológusra lel, s csupán jóval mögötte az ismeretterjesztő történezmre vagy indiánlexikon-szerzőre. A mostani kötetben indiánok és európaiak találkozását fókuszba állító első fejezet, a bevezetővel együtt és a kötet további kétharmadában olyan alapos, kiváltképp az amerikai szakirodalomból alaposan felkészült kutató-szerzőt mutat, aki (ha nem is itthoni íróasztal mellett, de amerikai ösztöndíjas-) karosszékben ücsörögve követi a legkorábbi amerikai antropológusok „indián-kutatásainak” mintáját, ahelyett, hogy (éppen történezmzi adottságainak birtokában, nem feledve minden múltnak jelentőségét és jelentését!) a terepen bóklászna...

A kritikai nézőpont itt, ezen a ponton lágyítható is azonban amiatt, mert az elvégzett munka utolsó egyharmada széles és ívelt horizonton foglalja össze és mutatja be az indiánkérdés megjelenését, tematizálását, első kutatóit és gazdagodó elméleteit, majd szaktudori terjengősség nélkül leírja a főbb teoretikusok munkáiból, eszmeirányaiából és kutatási eredményeiből a témakör szélesebb mezőjében is hatással volt felfogások és izmusok történezmjét. S míg a kötet első (nagyobb) részéből az világlik ki, hogy a „nemzeti” kultúra-építés konfettiszerűen szétszórt és programosan elmaszatolt (vagy kifejezetten etnocidium útján eltüntetett) őslakos kultúra-történezmként is funkcionál, illetve köztörténezm-szerűen is megírható, addig ugyanitt az utolsó blokk magas szintű, tudományos kihívásként is értelmezhető tudománytörténezm vitairattá lesz, amely egyúttal nemcsak a választott kultúrák körének sokféle megközelíthetőségét illusztrálja, nemcsak egyes teóriák érvényességét relativizálja antropológus módon, de betekintést enged abba is, mi az, ami mindebből a hazai őslakos kultúrák, lokális identitások, népcsoport-történezmek kutatásában még lehetőségként áll előttünk. Így a mű egésze nem egyszerűen a címdalton jelzett újkori újvilághistória, hanem a kultúrák lehetséges párbeszédét, az interpretációk színes valóságát és a problematizálás árnyaltságát is bizonyítva, a hagyományos történezmírási trendtől igen eltérő oknyomozást és jelentéstudajdonítást is magába foglal. Ami ebben még ráadásul különleges többlet is, az épp a mű építkezése, kicsengése, jelentősége szempontjából tanulságos: Borsányi (talán túlegyszerűsített kategorizálás ez itt, de megkockáztatom:) amerikanista, és műve jellegzetesen amerikai típusú kutatói és diszciplináris nézőpontú. Másként és mást írna ugyanennyi involváltsággal Ázsia valamely tájáról, Dél-, illetve Latin-Amerikáról, az európai etnológia egy-egy területéről vagy Afrikáról – az iszlámról talán már nem is lehetne így írni –, s más lenne történezm-i kontextusa is ugyanennek a népiratás–hódításmos mikrotörténezmnek a Mediterráneum vagy az európai Észak felé fordulva...

Apropos, mikrotörténezm: Borsányi számos-számtalan lokális térséget érint, s a kötetben lévő térképek legkisebb egysége is Európa-méretű vagy egész Észak-Amerikát be-mutató léptékű, de fotó- és újság-anyagai például olyasfajta lokalitást mutatnak be, amilyenekkel valóban az „indiános-filmekben” vagy cowboy-történezmekben találkozhatni. Mintha a történezm Borsányit nem érintette volna meg a közelmúlt ezredvég megannyi történezm-tudományi vitája, család- vagy mikrotörténezm-i irányzata, a kortárs diskurzusok „új rendje”. Zordan felszámítani is lehetne ezt, azonban úgy vélem, ezt tegeye meg a történezm-tudományi kritika, ha hiányzik neki. Számomra a kötet egy antropológus köte-te, méghozzá távoli kultúrában járatos, onnan hírt hozó, szíu naptánccal foglalkozó szakem-ber műve, s ha nem tartanám kevéssé gyümölcsmozőnek a merev diszciplína-határok építé-sét mint a tudományok kultúrája közötti átlátásmos kialakítását, akkor talán több kortárs antropológiai, szimbólumelemző, narratív invenciót hiányolnék a könyvből. Mégsem te-

szem, mert nincs még ilyen könyvünk, s ez akkor is nagy érdeme, ha a második vagy tizenötödik ilyen majd már más horizontokat, más kutatói attitűdöt, más lelőhelyeket és feltárt kincseket, más szakirodalmi forrásfeldolgozást fog vállalni.

Mert miként egy nép, egy kultúra, egy tudományterület elfogadása és megismerése is évszázados program lehet (lásd a kulturális antropológiát, amely nálunk egyáltalában nem létezik az akadémiai horizonton!), úgy végül is egy könyvé, életműé vagy diszciplináris problematikáé is lehet az. Borsányi könyve talán az első, s bizonyosan nem az utolsó feldolgozása ennek a kérdéskörnek, s a „hontalanok hazája” is ontja a megismerhető, de hozzánk csupán ritkán eljutó antropológiai szakirodalmat. Magát a befogadási és megértési folyamatot, a kulturális antropológia tudásterületének hazai recepcióját mind a mű, mind szerzője már e kötet megjelenésével is méltán fogja elősegíteni...

Borsányi László: Hontalanok a hazájukban. Az első amerikaiak történelme Észak-Amerika történetében (XVII–XIX. század). Helikon Kiadó, Budapest, 2001. 225 p.

A nemzetiszocializmus és a szláv világ

Helmut Schaller, a marburgi egyetem szlavisztika-professzora levéltári dokumentumokra és korabeli kiadványokra támaszkodva vizsgálja a német–szláv viszonyt a nemzetiszocializmus (1933–1945), különösen pedig a második világháború (1939–1945) éveiben. A szerzőt elsősorban az a tudományos és ideológiai háttér érdekli, amely a 18–19. században alapvetően pozitív német–szláv viszonyt ebben az időszakban katasztrofálisan roszsá, egyes szláv nemzetek számára elviselhetetlenné tette.

Bevezetőjében a szerző vázolja a német–szláv viszonyt az I. világháború előtt és után. Véleménye szerint ezt a kérdést nem csak politikai vagy katonai szempontból kell tárgyalni, hanem meg kell vizsgálni a Kelet-Európával foglalkozó tudományok, jelesen a szláv filológia és a keleti-európai történelem állásfoglalását is. A 18. század óta gazdag hagyományokkal rendelkező német Kelet-Európa-kutatás jeles képviselői Hitler hatalomra jutása után nehéz helyzetbe kerültek, nagy nyomás nehezedett rájuk a hivatalos ideológia részéről. A szerző két kiváló szlavista viselkedését mutatja be a nehéz időkben. Reinhold Trautmann a sorozatos hátrányos megkülönböztetések és zaklatások elkerülése érdekében jobb meggyőződése ellenére belépett a Német Nemzeti Szocialista Munkáspártba (NSDAP), ezt azonban munkatársai és hallgatói előtt végig titkolta. Max Vasmer ezzel szemben nemcsak távol tartotta magát a NSDAP-tól, hanem számos esetben ellenállást tanúsított a hatalommal szemben.

A nemzetiszocialista ideológia forrásánál a Németországba áttelepült angol Houston Stewart Chamberlain (1855–1927) kultúrafilozófus, Richard Wagner veje állt. A germánok vezető szerepére épülő fajelméletét összefoglaló *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* című munkája a nemzetiszocializmus egyik legtöbbet hivatkozott alapműve lett (1899-től 1940-ig 40 kiadást ért meg). Ő fogalmazta meg először az „árja szellem” és a „nordikus rassz” szerepét a világtörténelemben, s kitért a szláv népekre is, amelyek szerinte elmaradottabbak a germánoknál. Chamberlain több alkalommal találkozott Adolf Hitlerrel, s a nemzetiszocialista közhely szerint „jövöbemutató” levelezést folytatott vele. Chamberlain a nemzetiszocialista vezető körök egyik legolvasottabb szerzője lett. Az ő előfutára viszont a francia Arthur de Gobineau (1816–1882) volt, aki diplomataként Görögországban és Perzsiában azt figyelte meg, hogy e népek az ő korában mennyire kisebb teljesítményekre képesek, mint ókori elődeik. *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853–55) című munkájában ezt azzal magyarázta, hogy ezek az egykor oly kreatív rasszok az idők során „felhígtak”. Arra a következtetésre jutott, hogy csak az „árja” rassz képes magas kultúrát létrehozni. Arthur de Gobineau a németeket kelta–szláv fajkeveréknek tartotta és nem volt rólok nagy véleménnyel. Chamberlain jelentősége a német nemzetiszocialista ideológia forrásai szempontjából éppen abban volt, hogy ő viszont a germánok dicséretét zengte. Chamberlainhez nyúlik vissza Alfred Rosenberg nemzetiszocialista főideológusnak *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (1930) című náci ideológiai alapvetése is.

A nemzetiszocializmus ideológiájában alapvető jelentőségű fogalmak a „nép” és a „faj”, ezekkel operáltak a szlávssággal szembeni politikájuk során is. A németiség „erősítése” ürügyén először a Német Birodalmon belüli szláv kisebbségekkel számoltak le. A lausitzi szorbok (vendek) elnyomása a hitleri hatalomátvétel után nem sokkal megkezdődött, de a külföldre – elsősorban a szomszédos szláv államokra való tekintettel – 1936 vé-

gégig még korlátozottan működhettek a szorb intézmények. Nemzeti szövetségüket 1937 tavaszán oszlatták fel, ugyanekkor tiltották be a szorb nyelv használatát az iskolákban, mégpedig nemcsak a tanítási órákon, hanem az óraközi szünetekben is. A szorb iskolákba „német vérű” tanítókat helyeztek, a szorb tanítókat áthelyezték a nyugati vidékekre.

Csehszlovákia feldarabolása után a Cseh-Morva Protoktorátus területén a német politika a csehek nemzeti létének felszámolására törekedett, elsősorban erőszakos asszimilálás útján. Ugyanakkor a szlovákok megítélése egészen más volt. A szlovák autonómiaörökök ugyanis kapóra jöttek a német nemzetiszocialistáknak, mert partnert találtak bennük Csehszlovákia felszámolásához. Végül német támogatással jött létre az első önálló szlovák állam 1939. március 14-én, amely Németország „védelme” alatt állt, s így még inkább eltávolodott a csehektől. Az elnyomott cseh nyelvtől és kultúrától eltérően a szlovák nyelvet és kultúrát a Német Birodalomban is népszerűsítették könyvek, szótárak, kiállítások útján.

A lengyelekkel kapcsolatos német politika 1939. szeptember 1. után nemcsak Lengyelország felosztására, hanem a lengyel nép tervszerű megsemmisítésére is törekedett. A lengyel területek német határ menti részeit egyenesen beolvasztották a Német Birodalomba, Kelet-Lengyelország a Szovjetunióhoz jutott, a maradék lengyel területeken pedig létrehozták az ún. Főkormányzóságot (Generalgouvernement), amely közigazgatásilag négy kormányzóságra (Gouvernement) oszlott (Varsó, Krakkó, Lublin, Radom). A két világháború közötti időben szabad városként működő Danzig (Gdańsk) önkormányzatában már 1933-ban többségbe kerültek a nemzetiszocialisták, 1936/37 telén pedig kizorították minden más pártot, s ettől kezdve más politikai csoportok szóhoz sem juthattak. 1939. szeptember 1-jén Danzig egyesült Németországgal.

Lengyelország a fajelmélet kísérleti terepévé vált. A lakosság egy része megsemmisítésre ítéltetett, más részét Németországba hurcolták kényszermunkára, megint más része Lengyelországban maradhatott olcsó munkaerő-tartalékként. A lengyel hadjárat befejezése után a legfőbb nemzetiszocialista vezetők részvételével megtartott értekezleten határozták el, hogy lengyel értelmiségi vezető réteg nem maradhat fenn, az országban alacsony szinten kell tartani az életnívót, mert ott csak munkaerőt fog Németország meríteni. Már ekkor felhívták a figyelmet, hogy a lengyel területekre mint felvonulási területre van szükség. A lengyel értelmiség elleni akciók közül kiemelkedik a krakkói Jagelló Egyetem oktatói elleni akció. 1939. november 6-án a megszállók összehívták az egyetemi oktatókat és több más intézményben dolgozó tudóst azzal az ürüggyel, hogy az új szemeszter kezdete alkalmából előadást tartanak nekik. Az összegyűlt 183 egyetemi oktatót letartóztatták, majd a sachsenhauseni koncentrációs táborba hurcolták. A letartóztatottak között számos nemzetközileg ismert tudós is volt. Az elhurcoltak közül 24 főt gyilkoltak meg. A letartóztatás indokaként azt hozták fel, hogy a lengyel professzorok a németek engedélye nélkül folytatták egyetemi kurzusaikat és a vizsgáztatást. A közvetlenül a Német Birodalomba bekebelezett lengyel területeken betiltották a lengyel nyelv használatát a templomokban is.

A német fajelmélet a háború alatt meglehetősen rugalmasan idomult a politikai helyzet diktálta viszonyokhoz. A lengyelek és a csehek „fajilag távolállóknak” minősültek, míg a szlovákok „faji szempontból” kedvezőbb megítélés alá estek. A pozitívabban megítélt szláv népek közé tartoztak a háború bizonyos szakaszában az ukránok, Délkelet-Európában pedig a bolgárok és 1941 után a horvátok is. A Szovjetunió megtámadása után a megszállt ukrán területeken a németek lehetővé tették az anyanyelvi oktatást az általános iskolákban, természetesen lecsérélték a tankönyveket és átképezték a tanítókat is. Németországban is adtak ki németeknek szánt ukrán nyelvkönyveket és szótárakat, az

egyetemeken ukrán tárgyú kurzusokat is hirdettek. Az ukrán nemzeti mozgalom azt remélte, hogy a németek segítségével sikerül majd helyreállítani Ukrajna függetlenségét, ez azonban hiú reménynek bizonyult. A szintén 1941-ben feldarabolt Jugoszlávia területén Ante Pavelić vezetésével megalakult az önálló Horvátország, amely a fasiszta Olaszország és a nemzetiszocialista Németország támogatását egyaránt élvezte. A német külpolitikában a nemzetiszocialista időkben is különleges szerepet játszott Bulgária, amelynek alapja az I. világháborút lezáró békediktátumok elleni küzdelem volt. Német segítséggel kapta vissza Bulgária Dél-Dobrudzsát, és szállhatta meg Macedónia központi területeit.

A nemzetiszocializmus a szlávokat tehát „fajilag” elutasította, ennek minden következményével ezekre a népekre és a hozzájuk tartozó egyes emberekre nézve. Csak ott módosult a szlávokról alkotott negatív kép, ahol politikai érdekek és ideológiai egyezések voltak, elsősorban Bulgária, az önálló Szlovákia és 1941 után Horvátország esetében.

*Schaller, Helmut: Der Nationalsozialismus und die slawische Welt.
Regensburg, Verlag Friedrich Pustet, 2002. 320. p.*